

Məhəmməd Füzulinin ədəbi irsinin ümumtürk ədəbiyyatı kontekstindəki yeri

Nəsrəddin Musayev

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: musayev.nm@mail.ru

Annotasiya. Zəngin təcrübəsi olan ana dilimiz mükəmməllik mərhələsinə və lirikanın zirvəsinə Füzuli sənəti ilə çatdı. Poetik düşüncə tərzində, ədəbi yaradıcılıqda görkəmli mütəfəkkirin irsi elə bir mərhələyə ucaldı ki, özündən sonra gələnlər onu sənət qibləsi sandılar, ondan faydalandılar və Füzuli sənətinə poetik fikrin mizanı kimi qiymət verdilər. Nəsimidə mübarizə gördüyünə görə sərtləşən bu dil, Füzulidə zəriflik qazandı. Farsdilli ədəbiyyatda Nizami hansı zirvədədirsə, türkdilli ədəbiyyatda həmin zirvəni fəth etmək Füzuliyə nəsb oldu. Bu səbəbdən də beş əsrdən çox yaşı olan “Füzuli heyratı”nin türkdilli xalqların ədəbi irsi içərisində müstəsna yeri vardır. Ona görə də şairin yaradıcılığının elmi metodologiya ilə öyrənilməsinin vacibliyi həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Belə ki, füzulışünaslıq türk xalqlarının ədəbiyyatı içərisində həmişə diqqəti cəlb etmiş, yaradıcılığının ayrı-ayrı istiqamətləri tədqiq edilmiş, Füzuli qəzəllərinin mövzu baxımından elmi təsnifatı verilmiş, əsərlərinin ideya-bədii cəhətdən Nizami, Nəsimi, Xətai kimi şairlərin yaradıcılığından hansı keyfiyyətlərə görə fərqləndiyi, poetik baxımdan bu sənətkarların əsərlərindən hansı xüsusiyyətlərlə seçildiyi barədə tədqiqatlar aparılmışdır. Lakin bununla belə, gözəl məna və məzmun vəhdətindən ibarət olan Füzuli sənətinin poetik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə, qəzəllərinin kompozisiya quruluşunun araşdırılmasına hələ də ehtiyac vardır. Çünki yüksək ictimai məzmunu və bədii dəyəri olan Füzuli sənətinin qüdrətini, məziyyətlərini təhlil etmək bir elmi nəslin işi deyildir. Bu məsuliyyətli vəzifəni yerinə yetirmək ədəbiyyat, dil, məntiq və fəlsəfə elmlərinin qarşısında hələ də problem kimi durmaqdadır.

Açar sözlər: Məhəmməd Füzuli, ədəbi irs, ümumtürk ədəbiyyatı, təhlil, analiz, müqayisə

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 10.03.2022; qəbul edilib – 16.03.2022

The place (significance) of Mohammad Fuzuli's literary heritage in the context of all Turkish literature

Nasraddin Musayev

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi. Azerbaijan.

E-mail: musayev.nm@mail.ru

Abstract. Our mother language, which has a rich experience, reached the stage of perfection and the peak of lyricism with Fuzuli art. The heritage of the great thinker in the style of poetic thinking and literary creation rose to such a level that his successors considered him the qibla of art, benefited from him and evaluated Fuzuli's art as the standart (measure) of poetic thought. This language, which hardened due to the struggle during Nasimi's literary work, gained elegance in Fuzuli's career. Just as Nizami reached the peak in Persian literature, Fuzuli was also get that success in the Turkish literature. For this reason, “Wonder of Fuzuli”, which is more than five centuries old, has a special place in the literary heritage of Turkish-speaking peoples. Therefore, the importance of studying the poet's work with a scientific methodology has always been in the spotlight. Thus, Fuzuli's works have always attracted attention in the literature of Turkic peoples, different aspects of his works have been examined, scientific classifications of Fuzuli ghazals in

terms of subject have been given and researches have been carried out on the ideological and artistic qualities of his works, how they differ from the works of such poets as Nizami, Nasimi, Khatai, and on what features they are distinguished from the works of these poets from the poetic point of view. However, there is still a need to study the poetic features of Fuzuli art, which consists of a beautiful unity of meaning and content, to examine the compositional structure of his ghazals. Because it is not the issue of a scientific generation to analyze the power and merits of Fuzuli's art, which has a high social content and artistic value. Fulfilling this responsible task is still a challenge for the sciences of literature, language, logic and philosophy.

Keywords: Mahammad Fuzuli, literary heritage, all-Turkish literature, analysis, comparison

Article history: received – received – 10.03.2022; accepted – 16.03.2022

Giriş / Introduction

Dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzuli haqqında Azərbaycan ədəbiyyatşünaslarının müxtəlif nəsillərinin nümayəndələri tədqiqatlar aparmış, çoxsaylı məqalələr və kitablar yazmışlar. Tədqiqatçı alimlərdən H.Araslı, F.Qasımzadə, M.Quluzadə, Ə.Cəfər, M.C.Cəfərov, Ə.Mirəhmədov, T.Hacıyev, R.Hüseynli, Ə.Səfərli, S.Əliyev və başqaları mütəfəkkir şairin yaradıcılığının məzmunu, ideya-bədii xüsusiyyətləri, lirizmi haqqında qiymətli fikirlər söyləmişlər. Yekdil fikir belədir ki, şairlikdə mahir olduğu

qədər elmi peşəkarlığı da olan Füzulini başqalarından fərqləndirən xüsusiyyət yaradıcılığında elmlə sənəti üzvi surətdə birləşdirməyi bacarmasıdır. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslarının Füzulinin həyatı və yaradıcılığı haqqında qiymətli fikirlərinin oxuculara yaxşı məlum olması səbəbindən bilinənləri bu məqalədə təkrar etməmək naminə digər türkdilli xalqların ədəbiyyatında şairin ədəbi irsinə elmi yanaşmanı analiz və müqayisə etməyə, ümumiləşdirmələr aparmağa çalışacağıq.

Əsas hissə / Main Part

Məhəmməd Füzulinin həyatı və ədəbi şəxsiyyətinin türk ədəbi qaynaqlarında inikası

XVI əsrdə çox önəmli Azərbaycan şairləri yetişmişdir. Bu şairlərin arasında Füzuli lirik-fəlsəfi məzmunlu poetik əsərlər yazmaqda bənzərsiz söz ustası kimi qəbul edilir. Klassik ədəbiyyatın zirvəsində dayanan şeirlər müəllifi kimi təqdir olunan bu ədəbi şəxsiyyətin yüzlərlə divan şairi arasında xüsusi yeri vardır. Əsərlərinin bu gün də sevgi ilə oxunması buna sübutdur. O dövrdə şöhrət qazanmış cığatay və türk dillərinin təsir dairəsinə düşmədiyinə görə, ilk təmiz Azərbaycan dilinin Füzuli ilə başladığını söyləmək olar. Ömrünün son illəri yaşadığı coğrafi ərazinin Səfəvilərlə Osmanlılar arasında döyüş meydanına çevrildiyi dövrə təsadüf edən bu mütəfəkkir şairin necə ömür sürdüyünü təfəsilatı ilə söyləmək çətindir. Əlimizdəki qaynaqlar yalnız sənətkarların təzkirələridir. Onlar da yazıldığı zamanların tələblərinə uyğunlaşdırıl-

dığına görə, bir çox hallarda həqiqəti əks etdirmir. Füzuli haqqında yazılmış müxtəlif təzkirələr və aparılan tədqiqatlar şairin anadan olduğu illə bağlı hələ də qəti fikir söyləməyə əsas vermir. Əbu Ziya Tovfiq “Osmanlı ədəbiyyatı nümunələri” kitabında heç bir tutarlı dəlil və fakta əsaslanmadan onun 1504-cü ildə, Əbdülqadir Qaraxan isə Ağqoyunlu hökmdarı Əlvənd bəyin mədhinə yazdığı qəsidəyə istinad edərək 1480-ci ildə doğulduğunu yazır [17, s.31]. Professor Qaraxan Əlvənd bəyin 1501-ci ildə Şah İsmayıl Xətai tərəfindən məğlubiyyətə uğradıldıqdan sonra Diyarbəkrə çəkildiyini, qəsidənin isə bu hadisədən əvvəl yazıldığını qeyd edir [10, s.240-246]. Hasibə Məziqoğlu da Əlvənd bəyin mədhinə həsr etdiyi qəsidəni yazarkən, Füzulinin iyirmi-iyirmi beş yaşında olmasını qəbul edərək, onun 1480-ci ildə anadan olduğunu yazır [12, s.2]. Professor H.Araslı isə yuxarıda söylənilən fikirləri rədd edərək müləhizələrini

bu cür əsaslandırır: “Əvvəla, Əbdülqadir iddia edir ki, Füzuli Əlvənd bəyə əsərini 1500-cü illərdə təqdim edə bilirdi. Əlvənd mirzə bu zaman hökmdar olduğundan Füzuli onu Əlvənd bəy adlandırma bilməzdi. Çünki bəy çox kiçik rütbədir. İkincisi, Əlvənd bəy bu illərdə Bağdad ətrafında olmamışdır. 1589-cu ildə Bağdadda yazılmış və dünyada ən mükəmməl Füzuli külliyyatı sayılan nüsxədə həmin qəsidəyə verilən sərlovhə Əlvənd bəyin kim olduğunu aydın surətdə müəyyənləşdirir. Burada göstərilir ki, Əlvənd bəy Əli paşanın oğludur. Beləliklə, Qaraxanın bu qəsidəyə əsaslanaraq Füzulinin anadolma tarixini müəyyənləşdirməsi həqiqətə uyğun deyil” [1, s.89].

Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Məhəmməd Füzulinin İraqın hansı şəhərində və ya kəndində doğulduğu haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Tədqiqatçılar şairin farsca divanının dibaçəsində və türkcə divanının müqəddiməsində söylədiyi fikirlərə əsaslanıb, onun doğulduğu və yaşadığı yerin İraqı-ərəb olduğunu bildirsələr də, hansı şəhərdə anadan olması ilə bağlı yekdil fikrə gələ bilməyiblər. Məsələn, Əli onun Bağdadda, Xınalızadə Hillədə, Riyazi isə Kərbəlada doğulduğunu yazır. Cəmil Yənər Kərbəla və Nəcəfin adının Füzulinin şeirlərində çəkilməsini bu şəhərləri şiərlərin müqəddəsləşdirməsi ilə əlaqələndirir [18, s.20].

F.Köprülü şairin ərəbcə yazdığı qəsidənin

*Dilin şirindir, o mənalı gözlərin sehirli,
Vətənmə Babil olubdur sənə, sən Hilləlisən? –*

beytinə əsaslanıb onun Hillədə doğulduğunu qeyd edir. M.F.Köprülü bu barədə yazır: “Sadiqi təzkirəsində Füzulinin İbrahim xan tərəfindən Hillədən Bağdada gətirildiyini söyləmişdir. 30 yaşlarında Bağdad valiləri ilə yaxınlıq etməsi, xüsusilə də İbrahim xana yazmış olduğu qəsidələrdən görülməkdədir. Yazdığı qəsidələrdə şiəliyə səmimi münasibət bəsləməsinin səbəbi valilərlə yaxın təması ola bilər. İbrahim xanın öldürülməsindən sonra Füzuli Hillə, ya da Nəcəfə geri dönmüşdür. Bundan sonra nə işlə məşğul olduğunu dəqiq söyləyə bilməsək də, Əhdi Bağdadinin “Gülşəni-Şüəra” əsərində elmi cəhətdən çox üstün olduğunu söylədiyi Füzulinin bu illərdə də elm öyrənməklə məşğul olduğunu düşünmək olar [11].

zulinin bu illərdə də elm öyrənməklə məşğul olduğunu düşünmək olar [11].

Maraqlı, eyni zamanda təəccüblü görünən odur ki, şairin əsərlərinin Azərbaycanda nəşr olunmuş IV cildində tərcüməçi M.Mübariz Köprülünün türk dilində müraciət etdiyi həmin beytin son sözünü tamamilə fərqli formada – “*halvaçısan?*” kimi tərcümə edib [7, s.302]. Hansı tərcümənin orijinaldakı fikri daha düzgün əks etdirməsi maraqlıdır.

Sadiq bəy Əşrəf və Həsən Çələbi də şairin Hillədə doğulması fikrini müdafiə edirlər. Əbu Ziya Tovfiq isə bir qədər irəli gedərək, Füzulinin Hillə müftisinin oğlu olduğunu yazır [17]. Bəzi kitab və məqalələrdə, o cümlədən Əta Tərzibaşının “Kərkük havaları” [16] kitabında şairin Kərkükdə, Lətifinin “Təzkirətüş-şüəda”-sında [14], Əhdi Bağdadinin “Gülşəni-şüəra”-sında [15] isə Bağdadda yaşadığı bildirilir.

Zəngin təcrübəsi olan ana dilimiz mükəmməllik mərhələsinə və lirikanın zirvəsinə Füzuli sənəti ilə çatdı. Poetik düşüncə tərzində, ədəbi yaradıcılıqda görkəmli mütəfəkkirin irsi elə bir mərhələyə ucaldı ki, özündən sonra gələnlər onu sənət qibləsi sandılar, ondan faydalandılar və Füzuli sənətinə poetik fikrin mizanını kimi qiymət verdilər. Nəsimidə mübarizə gördüyünə görə sərtləşən bu dil, Füzulidə zəriflik qazandı. Farsdilli ədəbiyyatda Nizami hansı zirvədədirsə, türkdilli ədəbiyyatda həmin zirvəni fəth etmək Füzuliyə nəsib oldu. Şairin sənət xəzinəsinin sirri Azərbaycan dilinin poetik sıqləti ilə açılır. O, şeiri hikmət elmi, dili isə bu elmin açarı sayır. Bu mənada şairin üç açarı var: ana dili, fars dili və ərəb dili.

Füzuli dilin təmizliyinə böyük önəm verib. “*Can sözdür, əgər bilirsən insan, Sözdür ki, deyərlər özgədir can*” deməklə, sözün kəsb etdiyi hikmətin doğru dərk edilməsində dilin əhəmiyyətini unutmur. Şair “can sözdür” ifadəsini həm bədii söz ustası kimi, həm də filosof kimi işlədir. Bu ifadənin poetik anlamına görə dildə əsas olan candır (məzmun), cisim (forma) onun örtüyüdür. Fəlsəfi anlamda isə can sözün məhsuludur.

Füzuli poeziyada məzmunla formanın vəhdətdə olmasının vacibliyini aşağıdakı misralarla təsdiqləyir:

*Söz mənadan asılıdır, mənə sözdən hər zaman,
Bir-birindən asılıdır necə ki, cisim ilə can.*

Burada söz forma, mənə isə məzmun anlamında işlənib. Fəlsəfi mahiyyət daşıyan bu fikrin yaradıcılıq üçün böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini görmək, fikrimizcə, ilk dəfə Füzuliyə nəsb olmuşdur.

Orta əsrlərin ədəbi mühitində Füzuli mərhələsi

Beş yüz ildən çox yaşı olan Füzuli yaradıcılığının türkdilli xalqların ədəbiyyatı içərisində müstəsna yeri vardır. Ona görə də şairin ədəbi irsinin elmi metodologiya ilə öyrənilməsinin vacibliyi həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Belə ki, füzuliyünəlik həmişə diqqəti cəlb etmiş, şairin yaradıcılığının ayrı-ayrı istiqamətləri tədqiq edilmiş, qəzəllərinin mövzu baxımından elmi təsnifatı verilmiş, əsrlərinin ideya-bədii cəhətdən Nizami, Nəsimi, Xətai kimi şairlərin irsindən hansı keyfiyyətlərə görə fərqləndiyi, poetik baxımdan bu sənətkarların əsrlərindən hansı xüsusiyyətlərlə seçildiyi barədə tədqiqatlar aparılmışdır. Lakin bununla belə, gözəl mənə və məzmun vəhdətindən ibarət olan Füzuli sənətinin poetik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə, qəzəllərinin kompozisiya quruluşunun araşdırılmasına hələ də ehtiyac vardır. Çünki yüksək ictimai məzmunu və bədii dəyəri olan Füzuli sənətinin qüdrətini, məziyyətlərini təhlil etmək bir elmi nəslin işi deyildir. Bu məsuliyyətli vəzifəni yerinə yetirmək ədəbiyyat, dil, məntiq və fəlsəfə elmlərinin qarşısında hələ də problem kimi durmaqdadır. Onun yaradıcılığı təkcə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslarının deyil, digər xalqların görkəmli tədqiqatçılarından da diqqət mərkəzində olmuşdur. Həmin tədqiqatçılardan biri də əslən azərbaycanlı olan, türk xalqları ədəbiyyatının tanınmış araşdırmaçılarından biri, ərəb və fars dillərinin mahir bilicisi, Türkiyədə yaşamış və fəaliyyət göstərmiş Əbdülbaqi Gölpınarlıdır. O, Füzuli haqqında ilk əsərini hələ Azərbaycanda bu sahədə fundamental tədqiqatların aparılmadığı dövrdə – 1932-ci ildə yazmışdır. Füzulinin həyatı və yaradıcılığı haqqında Ə.Gölpınarlının fikirləri və özünəməxsus yanaşmaları maraqlıdır. Bu fikirlərdə indiyə qədər oxuduğumuz mənbələrdə rast gəlmədiyimiz və ya başqa cür bildiyimiz fərqli, eyni za-

manda bir qədər ziddiyyətli məqamlar da var. Elmi həqiqətlərin həmişə analiz, sintez, müqayisə və ümumiləşdirmələr aparmaqla sübut olunduğuna əsaslanaraq, bunu təbii qəbul etməliyik.

Gölpınarlı şairin haqlı şöhrətinə rəğmən Osmanlı təzkiyəçilərinin onun haqqında geniş bəhs etməməsini Füzulinin şiə məzhəbinə bağlı olması ilə əlaqələndirir. Çünki onun yaşadığı dövrdə Osmanlı-Səfəvi müharibələri səbəbindən bu məsələyə baxış da fərqli idi. O dövrdə şairlərin şöhrət qazanmasında sosial statuslar və dövlət adamları ilə qurduqları əlaqələr də mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Füzulinin bu baxımdan da bəxti gətirməmişdi. Həyatı yalnız Bağdad və ona yaxın ərazilərdə keçsə də, fərqli dövlətlərin hakimiyyəti dövründə yaşamışdır. Uşaqlıq və gənclik illərinin ilk dövrü Ağqoyunluların idarəçiliyi illərinə təsadüf etmiş, Şah İsmayıl 1508-ci ildə Bağdadı fəth edincə “Bəngü Badə” adlı əsərini ona ithaf etmişdir. Şah İsmayılın dövründə Bağdad valisi olan İbrahim xan Mosullu da ona iki qəsidə və bir tərəcibənd həsr etməsi səbəbi ilə Füzulini himayə etmişdir. Gölpınarlı şairin Bağdadda daimi yaşaması və ya oraya sonradan gəlməsi ilə bağlı tədqiqatçılar arasında ziddiyyətli fikirlərdən fərqli olaraq onun yaşamını Bağdadın fəthindən əvvəl uzun müddət Nəcəfdə Həzrət Əlinin Ravzasında (dəfn olunduğu yer – N.M.) xidmətdə keçirdiyini [9, s.29-31].

İlk dəfə Nizami Gəncəvi tərəfindən məsnəvi janrında fars dilində yazılan “Leyli və Məcnun” mövzusu ərəb xalq hekayəsinə əsaslanır. Nizaminin bu əsəri fars və türk ədəbiyyatında son dərəcə təsirli olmuşdur. XVI əsrin bizə məlum olan ilk “Leyli və Məcnun” məsnəvisi Sinan Behiştî tərəfindən 1506-cı ildə yazılmışdır. Eyni mövzuda Qədimi, Cəlili, Sevdayi və Cəlalzadə Salehin məsnəviləri də günümüzədək gəlib çatmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatında bu mövzuya Füzuli və Həqiri müraciət etmişdir. Amma Füzuli bu mövzunu o qədər gözəl işləmişdir ki, Leyli ilə Məcnun deyilərkən ilk ağıla gələn o olur. Füzuli bu eşq hekayəsinə təsəvvüfi bir xüsusiyyət qazandırmışdır.

Gölpınarlı şairin farsca və türkcə divanlarına əsaslanıb onun Kərbəla və Nəcəf şəhərlərinə mənsub olduğunu qeyd edir. Tədqiqatçı alim

fikrini şairin türkcə divanının müqəddiməsində yazdığı “Lillahil-həmd vəl-minnəki xaki-Kərbəla sair məmalik cəvahirindən əsrəf olduğu məlumdur və rütbeyi-şeyrimi hər yerdə bülənd edən həqiqət də bu məfhumdur” [4] və farsca divanının müqəddiməsində yazdığı “Nəcəf torpağında və Kərbəla ölkəsində yetişib övliya bürcü olan Bağdadın ab-havası ilə tərbiyələnen bu dünya görməmiş yeniyetmələr, qürbət çəkməmiş yetimlər səfər əsnasında haraya çatsalar, onları hörmətlə qarşılasınlar.

Ey Füzuli, məskənim çün Kərbəladır, şeyrimin Hörməti hər yerdə vardır, xalq onun

müştəğidir.

Nə qızıldır, nə gümüş, nə ləli, nə mirvaridir Sadə torpaqdırsa, lakin Kərbəla torpağıdır”

[6, s.19], –

sözləri ilə təsdiqləyir. Ondan şairlik gözləyənlərə isə belə cavab verir: “Doğulduğum və yaşadığım yer Ərəb İraqıdır. Bura padişahların diqqətindən uzaq və ağılsız insanlar üzündən xərabə bir yerdir. Açılmamış qönçələri məzlum məzarlarının qübbələri, şərabı paramparça olmuş ciyərlərin qanı, nəğməsi yoxsul insanların fəryadlarıdır. Mənim də xəmirim bu torpaqda yoğrulduğundan mayamda dərd əsəri var” [9, s.17-18]. Bu müqəddimənin sonunda şeyirlərinin Nəcəf və Kərbəla torpaqlarında yazıldığını qeyd etdikdən sonra yazdığı bir qitədə deyir: Yaşadığım yer Kərbəla torpağı olduğundan şeyrimə qiymət vermək lazımdır. Mən bir qulam. Şeyrlərim qızıl, gümüş, inci və ya ləl yox, torpaqdır, özü də Kərbəla torpağı [9, s.18]. Tarixi həqiqət də budur ki, İraqda şəhidlərin qanı tökülən torpaq Bağdad, Bəsrə və Hillə yox, Kərbəla torpağıdır.

Füzuli irsinin tədqiqatçılarından biri olan Ə.Gölpınarlı şairin əsərlərinin dərin təhlilindən sonra onun Kərbəlada doğulduğunu, yaşadığını və əsərlərini bu müqəddəs şəhərdə yazdığını elmi faktlarla əsaslandırır. Təzkiyəçilərin onu “Bağdadi” təxəllüsü ilə adlandırmaları Kərbəlanın Bağdadın inzibati ərazisinə daxil olması kimi qəbul edilməlidir. Füzulinin, Xınalızadəyə əsaslanıb fikir söyləyənlərin yazdıqları kimi Hillə müftisinin oğlu olduğu, müəlliminin qızını sevdiyi tamamilə həqiqətə uyğun deyil [9,

s.19]. Həmid Araslı və Əbdülqadir Qaraxan da divandakı bu qitəyə əsaslanaraq, şairin Kərbəlada doğulduğunu söyləyir.

Köprülünün “Yazdığı qəsidələrdə şiəliyə səmimi münasibət bəsləməsinin səbəbi valilərlə yaxın təması ola bilər” [11] fikri də mübahisəlidir. Çünki şairin əhli-beytlə və Kərbəla torpağının müqəddəsliyi ilə bağlı aşağıda daha ətraflı bəhs edəcəyimiz qiymətli fikirləri məlumdur. 1534-cü ildə Qanuni Süleyman Bağdadı fəth etdikdən sonra Füzuli, sultana “Gəldi bürcü övliyəyə padişahi - namidar” (Şanlı sultan, böyük vəlilərin yatdığı Bağdada gəldi) beyti ilə başlayan bir qəsidə həsr etmiş, həmin dövrdə Osmanlı ordusu ilə Bağdada gələn şairlərdən Xəyalı və Daşlıcalı Yəhya bəylə tanış olmuşdur. “Leyli və Məcnun” məsnəvisinin ön sözündə bildirdiyinə görə, o, bu əsərini həmin şairlərin istəyi ilə qələmə almışdır [9, s.121].

Təzkiyəçilərin çoxu onun türk xalqlarının Bayat soyundan olduğunu yazırlar. Bayatın Oğuzların ən qədim soylarından biri olduğu və Səlcuqlar dövründən İraqda məskunlaşdıqları məlumdur. Şairin türkcə çox qiymətli əsərlər yaratması onun türk soyundan olduğunun ən tutarlı sübutudur. O, farsca və türkcə divanlarının dibaçələrində də özünün türk soylu olduğunu qeyd edir, “Hədiqətüs-süəda” əsərinin dibaçəsinin axırında isə yazır:

Ey feyzi-rəsani-ərəbi türkü əcəm,

Qıldun ərəbi əfsəhi-əhli-aləm,

Etdün füsəhayi-əcəmi İsadəm,

Bən türkbəbandan iltifat eyləmə kəm. [8, s.31]

Gölpınarlı bu fikrin doğru olduğunu təsdiq edir. O, şairin valideynləri haqqında da məlumatın az olduğunu bildirir. “Mətləül-etiqaq” əsərinin başlanğıcında özünü Məhəmməd ibn Süleyman adlandırdığını, Hillə müftisinin oğlu olması barədə deyilənlərin həqiqəti əks etdirmədiyini yazır [9, s.19].

Füzulinin vəfatı barədə verilən məlumatları da birmənalı qəbul etmək olmur. Onun haqqında araşdırma aparılan bu barədə yekdil fikri yoxdur. Gölpınarlı şairin vəfatı ilə bağlı yazır: “Doğulduğu tarixi dəqiq bilmədiyimiz üçün nə qədər yaşadığını söyləyə bilmərik. Ancaq vaxtının bir qismini Bağdadın fəthindən əvvəl uzun

müddət Nəcəfdə Həzrət Əlinin Ravzasında (dəfn olunduğu yer) xidmətdə keçirən şairin, Osmanlıların İraqı özünə tabe etməsindən sonra da iyirmi ildən çox yaşadığını nəzərə alsaq, uzunömürlü olduğunu, qəzəllərindəki ahıllıqdan şikayətinin yaşlılıq səbəbindən baş verdiyini qəbul etmək lazımdır. 963-cü ildə (hicri-qəməri təqvimlə – N.M) İraqda hökm sürən vəba xəstəliyi Füzulini ağışına almışdır. Feridun Fazil Tülbentçi Misirdə nəşr olunan bir divanının arxasında Füzulinin 11 yanvar 1556-cı ildə vəfat etdiyini qeyd edir” [9, s.34].

Təzkiyəçilərin əksəriyyəti bu fikirdə yekdirdirlər. Füzuli yaradıcılığını tədqiq edən alimlərdən H.Araslı, F.Köprülü, Ə.Qaraxan, H.Mazıoğlu və başqalarının bu məsələdə düşüncələri Gölpınarlının fikirləri ilə eynidir. Düzdür, akademik H.Araslı əvvəllər yazdığı əsərlərində şairin vəfatı tarixini hicri-qəməri təqvimlə 972-ci il göstərsə də, sonralar dərin elmi təhlillər əsasında bu tarixi 963-cü il kimi qeyd edir. Ə.Tovfiq, Müəllim Naci və Bursalı Tahir kimi araşdırmaçılar isə Füzulinin 973-cü ildə vəfat etdiyini iddia edirlər. Göründüyü kimi, şairin vəfatı tarixi ilə bağlı iki variant daha çox qeyd olunur. Başqa bir fərqli yanaşma Füzulinin hansı xəstəlikdən vəfat etməsi məsələsidir. Gölpınarlı onun vəba, Əhdi Bağdadi, Ə.Qaraxan və H.Mazıoğlu isə taun xəstəliyindən vəfat etdiyini yazırlar. Ə.Qaraxan Bağdadda baş vermiş taun xəstəliyinin hicri-qəməri təqvimi ilə 962-ci ilə təsadüf etdiyini göstərir. [10, s.240-246].

Gölpınarlı şairin məzarının yeri barədə söylənən müxtəlif fikirlərə də aydınlıq gətirir. O yazır: “Füzulinin Kərbəladada Bəktəşi təkkəsində Əbdülmömin Dədənin qəbrinin yanında dəfn edildiyi rəvayət edilir. Fəqət onun Bəktəşi olduğu, təkkədə çıraççılıq, yəni mumları yandırma xidmətində durduğu, öləndə Əbdülmömin Dədənin qəbrinin yanında dəfn edildiyini deyənlər Bəktəşilərdir. Bəktəşilər hər şöhrət sahiblərini özlərindən sayar, bu xüsusda batini üsulunu eyni ilə tətbiq edərlər. Əli Suat və Bağdadda valilik edən Süleyman Nazif də kitabəsi və Bəktəşilərin rəvayətindən başqa sübutu olmayan bu

fikri düzgün qəbul etmir. Xülasə, Füzulinin məzarı bəlli deyildir. Bəktəşilərin rəvayəti uydurmadır. “Köçdü Füzuli” tərkibini maddəyi-tarix kimi qeyd edən Əhdi Bağdadi belə bir məsələdən, xüsusilə də onun Bəktəşiliyindən bəhs etməmişdir. Kərbəladada dəfn olunanlar arasında yalnız böyük mücdəhidlərin qəbirüstü kitabələri məlumdur” [9, s.35]. Qeyd edək ki, İslamda Qurani-Kərim ayələrinin görünən mənalari ilə bərabər daha dərinde gizli anlamlarının da olduğunu irəli sürərək, ayələri özünəməxsus formada şərh edən cərəyana Batinilik, bu düşüncəni mənimsəyən insana batini deyilir.

Füzulinin qəbrinin Əbdülmöminin məzarının yaxınlığında olması ilə bağlı məlumata digər türk tədqiqatçılarının əsərlərində rast gəlmədik. Gölpınarlı bu məlumatı hansı mənbədən götürdüyünü yazmır. Digər tərəfdən, şairin qəbrinin imam Hüseyin məqbərəsinin yanında olması ilə bağlı tədqiqatçıların əksəriyyəti tərəfindən təsdiq olunan məlumata alimin münasibət bildirməməsi maraq doğurur. Halbuki, Füzuli vəfat etdikdən sonra imam Hüseyin əleyhissəlamın qəbri yaxınlığında dəfn edildiyi və məzarın üzərində künbəz ucaldıldığı barədə məlumatları elə türk tədqiqatçıları da təsdiqləyir. Hətta Erkul adlı araşdırmaçı Bağdad valilərindən birinin şairin:

*Məzarım üzrə qoymun mil, əgər kuyində can
versəm,
Qoyun bir sayə düşsün qəbrimə ol sərvi-
qamətdən, –*

beytinə əsaslanıb, qəbrinin üstündəki künbəzi sökdürdüyünü və imamın qəbrinin kölgəsinin şairin məzarının üzərinə düşdüyünü yazır [3, s.23]. Əbdüllətif Bəndəroğlu isə 1975-ci ildə imam Hüseyin məqbərəsinin ətrafındakı xiyabanların böyüdülməsi ilə əlaqədar şairin cəsədinin məzarından çıxarılaraq, məqbərənin kitabxana və xəttatlıq binasında dəfn olunduğunu qeyd edir [2].

Nəticə / Conclusion

Füzuli XVI əsr türk ədəbiyyatının ən böyük şairidir. Onun şeirləri çox geniş bir coğrafiyada tanınmış və əsərləri fərqli mədəniyyətə malik xalqlar arasında sevilərək oxunmuşdur. Bunun səbəbini anlamaq üçün onun şeirinin özünə-məxsus xüsusiyyətlərinə maddələr şəklində diqqət yetirək:

1. Füzulinin şeirlərində oxucunu öz təsiri altına alan sadə və səmimi bir ifadə tərzii vardır.

2. Füzulinin dili insan duyğularını ən incə ayrıntılarına qədər ifadə edə biləcək sehirlili bir kamanı xatırladır. O, sözün qüdrətinə inanır. Qəzəllərində sadəlik və xalq zövqünə yaxınlıq, qəsidələrində isə düşüncə, fəsahtət və bəlağət üstünlük təşkil edir. O, hikmətli söz söyləmək qabiliyyətini qəsidələri, heyranlığını, hiss və həyəcanını isə qəzəlləri ilə ifadə edir.

4. Filosof şair kimi tanınan Füzulinin hikmətli sözləri poeziyaya ayrı bir məzmun və ifadəlilik gətirib. Şair ilk baxışda şeirindəki fəlsəfi məzmunu lirizmin arxasında ustalıqla "gizlət-sə" də, bir-birinin üzərinə qatlanmış gül yarpaqları kimi açıldıqca ətri duyulur və saxladığı zəngin fikirlər üzə çıxır.

5. Füzuli şeirinin fərqli xüsusiyyətlərindən biri də melodizmdir. Xalq zövqünə uyğun olan cinaslar, söz və səslərin təkrarları onun şeirlərinə musiqi çeşnisi qatır. Şair, çox zaman müraciət etdiyi mövzuya uyğun səslər seçir. Məsələn, Kərbəla mərsiyəsindən götürdüyümüz aşağıdakı beytin birinci misrasındakı ya, şah, bəla, rəva sözlərindəki uzun saitlər oxucuda bir fəryad təsiri yaradırsa, ikinci misradakı söz və səs təkrarları da İmam Hüseyin müsibətini göz önündə canlandırır:

*Ya şahi Kərbəla nə rəva bunca qam sana,
Dərdi dəmadəmü ələmi dəmbədəm sana.*

[8, s.375]

6. Füzulinin şeiri, türk dilinin əruza uyğunlaşma prosesindəki önəmli mərhələlərdən biridir. Onun şeirlərində imalə və zihaf (əruzda vəznə uymaq üçün bəzi hecaların tələffüzünü uzatmaq və qısaltmaq – N.M.) kimi xüsusiyyətlər yox deyiləcək qədər azdır.

7. Füzuli daim sevilməsinə insanlığın ortaq duyğu və düşüncələri olan eşq, izzət, dünyəvi zövq, heç kimin pəncəsindən qurtarmayacağı ölüm düşüncəsi, cahanşümul və həmişə müasir olan mövzulara müraciət etməsinə borcludur.

8. Divan şairlərindən heç kəs Füzuli qədər eşqi dərinləndirən duymamış və oxucuya çatdırmamışdır. Füzulidə eşq, sadəcə bir duyğu deyil, varlıq səbəbidir. "Eşq imiş hər nə var ələmdə" misrası ilə bunu ifadə edir. Füzulidə eşq bəşəridir. Şərabdakı sərxoşedicilik də, neydəki yaxıbyandırmaq da eşqin təsirindəndir. Eşq bu gün başlayıb sabah bitəcək bir oyun deyil, heç bitməyəcək bir təqdirdir.

Klassik şeir daim ənənəyə əsaslanıb. Bu da şairlərin özlərindən öncəki ustadların yaradıcılığını yaxşı izləmələrini zəruri edib. Füzuli də özündən sonra gələn şairlərin yaradıcılığına dərin təsir etmiş, ədəbi məktəb yaratmışdır. Onun qəzəllərinə nəzirə söyləməmiş divan şairi tapmaq çətindir. Şairin yaradıcılığı, hətta müasir dövrümüzdə ilhamını təzələmək istəyən hər şairin ilk müraciət etdiyi qaynaqlardandır. Çünki onun şeiri formaca olmasa da, məzmun baxımından həmişə yenidir.

Füzulinin Divanı şeirə dair görüşlərini ifadə edən mənsur müqəddimədən, qəsidə, qəzəl, musammət, qitə, rübailərdən ibarətdir. Qəsidələri arasında ən məşhuru "Su" rədifli qəsidəsidir. Divanda üç yüzdən çox qəzəl vardır. Mövcud nəşrlər içində Əbdülbaqi Gölpınarlının hazırladığı "Füzuli Divanı" elmi və təhlili cəhətdən daha təqdirəlayiqdir.

Ədəbiyyat / References

1. Araslı, H. Böyük Azərbaycan şairi Füzuli. Bakı: Azərbaycan Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı Nəşriyyatı, 1958.
2. Bəndəroğlu, Ə. İraq-türkmən ədəbiyyatı tarixinə bir baxış. 2 cildə, I c. Bağdad: Türkman kultür müdirliyi yayımları (TMMY). 1989.
3. Erkul, M. Füzulinin həyatı, sənəti və əsərləri. İstanbul: Cokşin, 1984.

4. Füzuli, M. Əsərləri, altı cilddə, I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005.
5. Füzuli, M. Əsərləri, altı cilddə, II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005.
6. Füzuli, M. Əsərləri, altı cilddə, III cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005.
7. Füzuli, M. Əsərləri, altı cilddə, IV cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005.
8. Füzuli, M. Əsərləri, altı cilddə, VI cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005.
9. Gölpınarlı, A. Fuzuli divanı. İstanbul: İnkilap kitabevi, 2016.
10. Karahan, A. Fuzuli. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 13. cilt, 1996.
11. Köprülü, F. Fuzuli hayatı ve eserleri. İstanbul: 1924.
12. Mazişoğlu, H. Fuzuli ve türkçe divanından seçmeler. İstanbul: Yeni Zamanlar Sahaf, 1992.
13. Mazişoğlu, H. Fuzuli üzerine makaleler. Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları, 1997.
14. Sevgi, A. Latifi. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 27. cilt, Ankara: İSAM, 2003.
15. Solmaz, S. Ahdi ve Gülşeni-şüarası. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi yayınları, 2005.
16. Terzibaşı, A. Kerkük havaları. İstanbul: Ötüken yayınları, 1980.
17. Tevfik, Ə. Z. Osmaniye edebiyatı nümuneleri. İstanbul: Dün Bugün Yarın yayınları, 2015.
18. Yener, C. Füzuli. Yaşamı, yeri ve değeri, dili ve şiiri, yapıtları ve seçmeler. İstanbul: Altın kitablara, 1991.
19. Yusifoğlu, 2015

Место литературного наследия Мухаммеда Физули в контексте общетюркской литературы

Насреддин Мусаев

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: musayev.nm@mail.ru

Резюме. Богатый опыт нашего языка достиг вершины совершенства лирики в творчестве Физули. В манере поэтического мышления, литературного творчества наследие выдающегося мыслителя достигло такого этапа, что пришедшие ему на смену признали его творческим мессией, эталоном для подражания, оценивали его творчество мерилom поэтической мысли. Наш язык, окрепший в тираноборстве Насими, получил лиричность у Физули. Физули одолел в тюркоязычной литературе такую же вершину, какую Низами в фарсоязычной. Поэтому более чем пятисотлетнему феномену Физули принадлежит исключительное место в литературном наследии тюркоязычных народов. Важность изучения творчества поэта с позиций научной методологии всегда была в центре внимания. И среди литератур тюркоязычных народов физуливедение всегда привлекало внимание. Изучались различные проявления его творчества, была дана тематическая классификация газалей Физули, по каким идейно-художественным качествам различалось творчество Низами, Насими, Хатаи, по каким свойствам с поэтической точки зрения произведения этих поэтов были выбраны для рассмотрения.

В то же время требуется исследование поэтических особенностей творчества Физули, составляющего синтез смысла и сюжета, композиции построения газалей. Потому что изучение силы, достоинств высокого общественного значения и ценности творчества Физули предстоит ещё не одному поколению учёных. И выполнение этой ответственной задачи всё ещё составляет проблему, которая стоит перед литературой, языкознанием, логикой и философией.

Ключевые слова: Мухаммед Физули, литературное наследие, общетюркская литература, анализ, сопоставление